

1994—4233 ISSN

Филология Масалалари

ИЛМИЙ-МЕТОДИК
ЖУРНАЛ

2008/2(19)

Манзар АБДУЛХАЙРОВ

АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДАГИ ҚЎПМАЪНОЛИ СЎЗЛАР ТАЛҚИНИ

Мақолада Алишер Навоий асарлари тилидан янги аниқланган айрим полисемантик сўзлар таҳлил қилинади. АНАТИЛга кирмай қолган бундай сўзларнинг матний маъноси бир-биридан илк бор анъанавий лугат тузиш, тарихийлик, мангиқийлик каби лексикографик принциплар асосида фарқланиб, аниқ ва лўнда шарҳланади.

В статье проанализированы полисемантические особенности новых уточненных слов в произведениях Алишера Навои. Впервые подробно комментируется значение таких слов, не вошедших в толковый словарь произведений Алишера Навои.

The article is devoted to analysis of polysemantic peculiarities of new words in the works by Alisher Navoi. Contextual meaning of words which aren't included in A.Navoi's works, differs on the principles of lexicography, logic, history.

Алишер Навоийнинг бой адабий, илмий меросидаги сўз ва ибораларни тўғри шарҳлаш, чуқур талқин қилишда лугат манбаларнинг ўрни беқиёс. Шу жиҳатдан Навоий асарлари юзасидан ўтмишда ва бугун ҳам бир қанча лугатлар яратилган. Масалан, “Хамса бо ҳалли лугат”, “Абушқа”, “Санглох”, “Бадоеъ ул-лугат”, “Лугати чигатоийи ва туркий-усмоний”, “Ҳалли лугати “Хамса”и Навоий”, “Нисоби Навоий”, “Ҳалли луготи чигатоийи “Хамсаи Навоий”, “Лугати Амир Навоий”, “Лугати атрокия”, “Дар баёни лугати Навоий”(1) ҳамда Порсо Шамсиев, Собиржон Иброҳимов томонидан тузилган “Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқа лугат”(1953) ва яна шу муаллифлар иштирокида “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати”(1983—1985), Ботирбек Ҳасанов томонидан тузилган “Навоий асарлари учун қисқача лугат”(1993) шулар жумласидандир. Бу лугатларда Алишер Навоий асарларида қўлланилган минглаб туркий, арабий, форсий сўз ва ибораларни изоҳлаш мақсад қилиб қўйилган. Шулардан бугунги кунда нисбатан тўлароғи “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати” ҳисобланади(2).

Шоир асарларининг тўла нашр этилиши унинг лугатини ҳам мукамал ҳолда нашр қилинишини тақозо қилади. Шоирнинг 20 жилдик асарлар тўпламидаги сўз ва ибораларни “Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати”га қийслаб чиққаннимизда лугатга кирмай қолган сўз ва ибораларни изоҳлаш зарурати маълум бўлди.

Асарлардаги баъзи сўзлар бирорта лугатда қайд қилинмаган бўлса, баъзиларининг шарҳи қисман баён қилинган. Ҳолбуки, улуг шоир ижодида кўймаънолик муҳим ўрин тутди. Ушбу мақолада АНАТИЛга кирмай қолган айрим полисемантик сўзларнинг матний маъносини бир-биридан фарқлаш, аниқ ва лўнда изоҳлаш мақсадида қуйидаги лексикографик принципларга риоя қилинди: 1) анъанавий лугат тузиш тажрибасига; 2) тарихий-тасаввуфий манбаларга асосланиш. Биз қуйида шундай сўзлардан айримларининг матний маъно таққинини келтирмоқчимиз.

“Сади Искандарий” достонининг бир ўрнида **ганжхез** сўзи қўлланилиб, у асосан, “ҳазина қадар бебаҳо” маъносини аниқлатган:

Бировга етишгонга қиймат пашез,

Яна бирга қиймат келиб ганжхез (3, 44).

Бундан ташқари, бу форсча сўз шоир асарларида “сўз жавоҳирларини берувчи”; “латиф мазмунда ифодаловчи” маъноларида ҳам қўлланилган:

Ганжа ватан, кўнгли анинг ганжхез,

Хотири ганжиру тили ганжрез (4, 49).

Ёки:

Кўнгли билик гавҳаридин ганжхез,

Илги саховат кафидин ганжрез (4, 69).

Шоир асарларида арабий сўзлар асарнинг услубий-ифодавий қатламини изчил бойитган. Масалан, шоирнинг бугун ижодиётида арабча **изор** сўзи атиги уч марта қўлланилган. Бу сўз бир ўринда “кийим”, “ички кийим”, “зержомма” маъноларини ифодалайди: “*Муртаъишнинг бир мирзи бор эрди ва пўстини. Мирзни изор қилди ва пўстинни сотти ва бир табақ нон ва узум олиб, Иброҳим қассорга йиборди*” (5, 147). Мазкур арабча сўз яна бошқа бир ўринда “иштон”, “шалвор” маъносини ифодалайди: “*Абу Амр Истахрий дебдурки, гусл қилур эрдим, изорим очилди, кўрдумки, икки илги кенимдин пайдо бўллуб, изоримни белимга маҳкам боғлади*” (5, 176). **Изор** сўзи ёзма ёдгорликларда ҳам икки ёки ундан ортиқ маъноларни ифодалаб келган (6, 471). Кўринадики, бу арабча сўз шоир асарларида кам қўлланилишига қарамай, полисемантик хусусият касб этган.

Асарларда яна **истисқо** сўзи 7 мартадан ортиқ ишлатилгани аниқланди. Бу сўз фақат насрий асарларда учрайди. Бу сўз “ёмғир ёвдириш дуоси номи”ни ифодалаган: «*Ҳам бу хушқолда Дехли аҳлидин ақобиру ашраф қози хизматидин истисқо дуоси илтимос қилдилар. Қози қабул қилиб, дашт азимати қилди*» (5, 372). Яна бир мисол:

«*Масжиди жумъага бордим. Кўрдумки, меҳробда ўлтурубдур, истисқо дуоси ўқийдур. Ҳам ул замон андоқ ёғин туттиким, уюмга кела олмадим*» (5, 65).

Бу сўз асарда “сув хоҳлаш, сув талаб қилиш”; “ёгин тилаш”; “ёмғир талаб қилиш” маъноларида қўлланилган:

«[Шайх Саъдун Мажнун қ.с.]. *Ва сўрдиким, бу не ғавғодур? Дедим қаҳт ва қурғоқлик жиҳатидин халойиқ истисқоға чиқибдурлар*»(5, 75).

Ёки:

Дерларки бир қатла Гилонда қурғоқлиқ бўлди. Халойиқ истисқоға чиқдилар, ёгин ёғмади. Барча халқ Умми Муҳаммаднинг уйи эшикига келдилар ва ёмғир дуосини тиладилар»(5, 490).

Мазкур **истисқо** сўзи яна айрим манбаларда “сувчечак”; “қоринга сув йиғилиш касали” маъноларини ҳам англатган(6, 503).

Булардан ташқари, шоир айрим сўзларнинг маъноларини кенгайтириб, кўпмаъноли сўзларга айлантирган. Масалан, арабча **аторуд** сўзининг асл луғавий маъноси “меркурий” (форсча тир ёки дабир) сайёраси демакдир. Бу сўзнинг икки ёки ундан ортиқ маъноларда қўлланилганини кўриш мумкин. Қуйида ана шу сўзнинг услубий қўлланилишига эътибор қаратайлик.

Алишер Навоий асарлари тилида **аторид** сўзи кўп марта қўлланилган икки ва ундан ортиқ фонетик вариантдошларига эга: **аторид//аторуд//уторид//уторуд** каби. Мумтоз асарлар тилидаги **аторид** сўзининг турли фонетик шакллари луғатларда ҳам қайд этилган(6, 97; 397). Бу арабча сўз шоир асарларида асосан уч маънода қўлланилган:

1. Меркурий(форсча: тир ёки дабир) сайёраси:

*Агар телеъида юз иқбол эрур,
Аторид вале анда бадҳол эрур*(3, 202).

Ёки:

*Равон хоманг учун айлаб муратгаб,
Аторуд кўз қаросидин мураккаб*(12, 18).

Ёки:

*Чун уторуд чархига еттим, табиат қилди майл,
Кўргали назминки зоҳир қилди табъи жавдатин*(8, 479).

2. Осмон котиби, фалак котиби(бу сайёра мумтоз адабиётда осмон ёки фалак котиби, ижодкорлар ҳомийси деб юритилади):

*Онча фарёд этти мутриблар Навоий назмидин
Ким уторид шеъридин чарх узра ноҳид этмағай*(10, 455).

Ёки:

*Ё уторуд килкида зарҳал туганди, кўкта чун
Ёзди айни ийднинг аввалғи жузвий сувратин*(8, 477).

Ёки:

*Аторидки, мавлоий даргаҳнишин,
Қачон хома йўнса бўлуб резачин(3, 45).*

Ёки:

*Рақам азмига йўнғач хома бошин,
Аторид йиғди сочилғон тарошин(12, 42).*

3. Киши исми(Сухайло) назарда тутилган:

*Ки ҳамроҳлиғ этиб иқболи жовид,
Аторуд сори келмиш ойу хуршед(12, 137).*

Бу байтда шоир истиора санъатини қўллаган. У Сухайло ҳақимни **Аторид**, Фарҳодни ой, Хоқонни эса қуёш деб атаган.

Беъътидол сўзини ҳам ана шундай полисемантик сўзлар сирасига кири-тиш мумкин.

Беъътидол сўзи шоир асарлари тилида 5 мартадан ортиқ қўлланилган. Бу сўз Алишер Навоий ижодиётида асосан тўрт маънони ифодалаган:

1. бемуътадил, эътидолсиз; **майхораи беъътидол** – ўртача ҳолатни йўқотган майхўр, маст гўзал:

*Эй Навоий, мен худ этгим тавба, лекин нетгамен
Ким, ажаб майхораи беъътидолим бордур(7, 135).*

Бу сўз девонаи **беъътидол** тарзида “бир меъёрда бўлмаслик”, “бир зайлда бўлмаслик” маъносини ҳам англатган:

*Сўрма кўнглум ҳолини, бедод ила ўлтургуси,
Ўзин ул девонаи беъътидолим бу кеча(8, 372).*

2. мувозанатсиз маъносида:

*Ошкор этмас эдим ишқин, вале ўтган кеча
Бода зўр айлаб, йиғи беъътидол этмиш мени(9, 430).*

3. беўлчов, бемутаносиб, тартибсиз:

*Ичкали лаъли майидин хушу ақлим қолмамиш,
Бода маст эрди ажаб беъътидол этмиш мени(9, 418).*

1. адолатсиз маъносини англатганда:

*Даний тажаммулу озоданинг фалокатидин,
Замон табнати беъътидол эмиш – билдим(8, 296).*

Яна бир мисол:

Шоир асарлари тилида арабча **қаҳт** сўзи тўрт ўринда учрайди. Ушбу сўзни ҳам тўрт маъноли сўзлар гуруҳига мансуб дейиш мумкин:

1. Очарчилик, қаҳатчилик маъносини билдирганда:

Бир қатла Деҳлида хушксол жиҳатидин қаҳт воқеъ бўлди (5, 372).

2. Қурғоқчилик, сув тақчиллиги маъносини ифодалаганда:

«[Саъдун Мажнун қ.с.]. Ва сўрдиким, бу не ғавғодур? Дедим, қаҳт ва қурғоқлик жиҳатидин халойиқ истисқоға чиқибдурлар»(5, 75).

3. Бирор нарсанинг камёблиги; қаҳти ҳусн — ҳусн қаҳатчилиги, чиройлиларнинг ноёблиги:

Қўйки, ул юз хониға наззора айлай тўйғуча

Ким, кўзум бўлмиш бу қаҳти ҳусн айёмида оч(10, 74).

4. Одам қаҳти — ноодамийлик маъносида:

«... ва то анга одам қаҳтида фарсудалиғдур, сенга вужуд тахтида осудалиқ бўлғай»(11, 225).

Қаҳт сўзининг кўп маънолилиги айрим лугатларда ҳам қайд этилган(6, 684).

Алишер Навоий асарлари тилида янги аниқланган кўпмаъноли сўзлар қўлланишининг айрим жиҳатларини илмий кузатиш натижасида хулоса қилиб айтиш мумкинки, шоир уч тил(туркий, араб, форс) сўз бойликларидан юксак даражада бадий маҳорат билан фойдаланган. Кўринадики, АНАТИЛга кирмай қолган сўз ва ибораларнинг катта бир қисмини кўпмаъноли сўзлар ташкил этади. Уларни аниқлаб изоҳлаш эса, ўзбек тили ва адабиёти муаммоларини бартараф этишда муҳим ҳисса бўлиб қўшилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ушбу лугатлар ЎзРФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасида 7663-, 9954-, 6803-, 3324-, 5197-ашёвий рақамлари билан сақланмоқда.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. Тўрт жилдлик. — Тошкент: Фан, 1983 — 1985.
3. Алишер Навоий. Сади Искандарий. Йигирма жилдлик. 11-жилд. — Тошкент: Фан, 1993.
4. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. Йигирма жилдлик. 7-жилд. — Тошкент: Фан, 1991.
5. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Йигирма жилдлик. 17-жилд. — Тошкент: Фан, 2001.
6. Фарҳанги забони тожики (аз асри X то ибтидои асри XX). — Т. 1—2. — М.: Советская энциклопедия, 1969.
7. Алишер Навоий. Наводир ун-ниҳоя. Йигирма жилдлик. 2-жилд. — Тошкент: Фан, 1987.
8. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Йигирма жилдлик. 5-жилд. — Тошкент: Фан, 1990.
9. Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. Йигирма жилдлик. 4-жилд. — Тошкент: Фан, 1989.
10. Алишер Навоий. Муншаот. Йигирма жилдлик. 14-жилд. — Тошкент: Фан, 1998.
11. Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Йигирма жилдлик. 1-жилд. — Тошкент: Фан, 1987.
12. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. Йигирма жилдлик. 8-жилд. — Тошкент: Фан, 1991.